دەزگاو ئامرازەکانی بەجیهانیبوونی ڕاگەیاندن

به جیهانیبوون به هەموو جۆره پێناسەکانییەوه یان دیاریکردنی چەمکه گشتییەکانییەوه، بریتییه له دیاردەیەکی ئابووری و ڕاگەیاندنی، ناتوانی له بەجیهانیبوونی ڕاگەیاندن تێبگەی بەبێ تێگەیشتن له بەجیهانیبوونی ئابووری، چونکه تێکەڵبوونێک هەیه له نێوان ئابووری بازاڕو دەسەڵاتداری ڕاگەیاندندا، بۆیه ناتوانرێ هانی زۆر خەرجکردن و بەهێزکردنی کزی ئابووری بدرێ ئەگەر ڕاگەیاندنێکی بەهێزو کاریگەری له پشتەوه نەبێ، بەجیهانیبوونی ڕاگەیاندن ڕۆڵی جوانکردنی شتەکان و برەودان به زۆر خەرجکردن دەدات.

شۆڕشی پێوەندیکردن و زانیاری ڕۆڵێکی گرنگی بینی له پرۆسەی گواستنەوەی پیشەسازیدا له چوارچێوەی به جیهانیبوونی ئابووریدا، مەڵبەندی کۆمپانیاکان به ئاسانی و ڕاستەوخۆ پێوەندی دەکەن به مەڵبەندەکانی پیشەسازی و کارگه پیشەسازییەکانەوه له سەرتاسەری جیهاندا، ئەمەش له سێبەری سەرمایەدارییەکی جیهانیدا که خاوەن کارگێڕییەکی بەهێزی کۆمپانیا گەورەکانه که له سەرتاسەری جیهاندا ڕۆڵ دەگێڕن.

کۆمەڵگای ئەمڕۆ کۆمەڵگایەکی چواربەش هەژار و یەک بەش دەوڵەمەندە، وا چاوەڕوان دەکرێ که لەم سەدەیەدا تەنیا ٢ ٪ی دانیشتوانی سەر گۆی زەوی بواری ئیشکردن و بیمەکردنی کۆمەڵایەتی و خۆشگوزەرانییان هەبێ، له کاتێکدا زۆربەی خەڵک ناتوانن به ئاسانی ژیانی خۆیان بەڕێوەببەن و دەبێ چاوەڕوانی خێرخوازان و چاکەو یارمەتی دەوڵەمەندان بن، لەگەڵ گەشەسەندنی به جیهانیبووندا سامانەکان زیاتر له هەندێ شوێن کۆدەبنەوه و بارودۆخی ئابووری له نێوان دەوڵەت و میللەتاندا زیاتر جیاوازی دەبێ، بۆیه چاوەڕوان دەکرێ سامانی (٣٥٨)

له عەرەبییەوە: محەمەد عەبدوڵڵا کەلاری (کەلار)

ملیاردێر زیاتر بێ لە سامانی زیاتر لە دووملیارو نیو مرۆڤی سەر ڕووی ئەم زەمینە. لە هەمان کاتدا وڵاتە دەوڵەمەندەکانی باکوور دەبنە خاوەن ٥٨ ٪ی هەموو دەرامەتی جیهانی، ئەمەش وایکرد لە (هانس پیتەر و هاراڵد شوومان) بۆ ناوزەدکردنی ئەو دیاردەیە بە (تەڵە)، ئەویش لە کتێبەکەیاندا بە ناونیشانی (تەڵەی بەجیهانیبوون)، ئەم تەڵەیە جیهان دەکا بە دوو بەشەوە، بەشێکیان کە کەمینەیەکی دەوڵەمەند و خۆپەرستەو بەشەکەی دیکەیان کە زۆرینەیە، پەراوێز خراوە و بەکولەمەرگی دەژی و دوارۆژی دابین نەکراوە، بۆیە ئابووری جیهان لەلایەن یەک هێزەوە کۆنترۆڵ دەکرێ و ئابووری وڵاتانی دیکە دەکەونە بەر هەڕەشەی ئابووری ئەمریکی بەتایبەتی ئابووری وڵاتانی ڕۆژئاوای ئەوروپا بەشێوەیەکی گشتی.

کێشەی هەرەسهێنانی ئابووری کە بەسەر پڵنگە ئاسیاییەکاندا هات لە ساڵی ١٩٩٧دا بەهۆی بەرەنگاربوونەوەی ئەمریکا و وڵاتە ڕۆژئاواییەکانەوە هاتە ئاراوە، بە گوێرەی قسەی (هێنری کیسنجەر)ی وەزیری دەرەوەی پێشووی ئەمریکی، پڵنگە ئاسیاییەکان چانسێکی چاکیان لەبەردەمدا بوو بۆ گەشەسەندنی ئابووری کە پشتیان بەستبوو بە ئابووری بازاڕو بەکارهێنانی هاووڵاتی لە بەرژەوەندی دەوڵەتدا، کەچی ڕووبەڕووی بەرەنگاری ئەمریکا بوونەوە، دوای ئەوەی ئەو نامەیەیان بەدەست گەیشت کە چارەسەرکردنی داڕووخانی ئابووری ئێستایان تەنها بە گرتنەبەری ڕێبازی ئەمریکی دەبێ، ئەویش بەجیهانیکردنی نموونەکەیان و لاساییکردنەوەی دیموکراتیەکەیانە. ئەم شێوازەش (بەجیهانیبوونێکی گشتگیرانە)یە کە لە ساڵانی هەشتاکاندا ڕاوێژکاری ئاسایشی نەتەوەیی (زبیگنۆ بریجنسکی) ئاماژەی پێکردووە: (دەبێ جەنگی ئایدۆلۆژی لە هەموو مەیدانەکاندا بکرێت، هەر لە مافی مرۆڤەوە هەتا دەگاتە ناردنی شێوازی ژیانی ئەمریکی بۆ وڵاتانی دی). ئەمەش ئەوەبوو کە کۆمپانیاکانی ڕاگەیاندنی ئەمریکی لە هەوڵی بڵاوکردنەوەیدا بوون، کاتێک کە دەستیان کرد بە هەوڵدان بۆ قەناعەت پێهێنانی میللەتانی دیکە بۆ باشتر دانانی ئایدۆلۆژیەی سیستەمی سەرمایەداری و بڵاوکردنەوەی شێوازی بەدخەرجی، سەرەڕای بە چاکتر دانانی شێوازی ژیانی ئەمریکی و ڕۆژئاواییەکان، هەروەها دروستکردنی حاڵەتێکی سەرسوڕمان و دڵ لێچوون لەلایەن کۆمەڵگەکانی ترەوە، کە ئەمەش کاریگەریەکی نەرێنیانەی دەبێ لەسەر ئەو کۆمەڵگایانە، وایان لێدەکات تەسلیمی کولتووری ئەوان بن. ئەم جۆرە سیاسەتەش زۆر لە وڵاتانی جیهانی گرتۆتەوە، کە وڵاتانی خۆمانیش لێی بەدەرنین، ئەمەش بەهۆی کۆبوونەوەی هەندێ هۆکاری دەروونی و کۆمەڵایەتی و ڕامیارییەوە، کە بەرە بەرە گەشەیان سەندووە و کاریگەری خۆیان نواندووە لە دروستکردنی هەستی دواکەتوویی، کە بە تەواوی لە کۆتایی سەدەی بیستەمدا ئاڵۆزی پێوە دیارە دواتریش کرداری (بەجیهانیکردنی هەژاری) دەستی پێکرد، کە تا ڕادەیەکی زۆر دەسەڵاتی ئیمپریالی گەڕاندەوە لە جیهانی سێیەمدا، ئەمەش هاوشان لەگەڵ پەیدابوونی کێشەی قەرزاری کە زۆربەی وڵاتە هەژارەکانی جیهانی گرتەوە لە ناوەندەکانی سەدەی ڕابردوودا، ئەم سەردەمە بەسەردەمی هەژارکردنی جیهانی لە قەڵەم دەدرێ کە تیایدا سیستەمی بەرهەمهێنان هەرەسی هێنا لە جیهانی سێیەمدا، سەرەڕای نەهێشتنی دەزگا نیشتمانیەکان و لاوازبوونی بەرنامەی تەندروستی و فێرکردن.

کۆمپانیا فرە ڕەگەزەکان و بانک و سندوقی نێودەوڵەتی کۆنترۆڵی ئابووری جیهانیان کرد، ئەم کۆمپانیانە ڕۆڵێکی مەزنیان پەیدا کرد، کە چوارچێوەی هەرێمایەتییان تێپەڕاند و گەشەسەندنێکی بەرچاو هاتە ئاراوە لە پرۆسەی بەرهەمهێنان و پارەو بازاڕ بۆ دابینکردن لە سەرتاسەری جیهاندا، زیابوونی ڕۆڵی دەزگا داراییە نێو دەوڵەتیەکان بوو بە هۆی هەڵایسانێکی زۆر لە بڕی لێشاویی (السیولە) نێودەوڵەتی، سەرمایەی جیهانیش لە زیادبوون و هاتوچۆدا بوو بێ ئەوەی هیچ پێوەندییەکی بە پرۆسەی بەرهەمهێنانەوە یان پێویستی پارە بۆ دابینکردنەوە، زیادبوونی لێشاویی نێودەوڵەتی بووە هۆی زیادبوونی کورتهێنان (العجز) و سوود خستنە سەر لە نێوان وڵاتە سەرمایەدارییە پیشەسازیەکاندا لەلایەک و لەنێوان وڵاتە سەرمایەداریەکان و وڵاتە تازە پێگەیشتووەکان لە لایەکی دیکە، سەرەڕای ئەم ڕووداوانە گەشەسەندنێکی دیکە ڕووی دا لە پرۆسەی بەرهەمهێناندا، شۆڕشی تەکنەلۆژی لە ماوەی سێ ساڵی کۆتایی سەدەی بیستەمدا بووە هۆی کەمکردنەوەی هەقدەست و کاتژمێرەکانی ئیشکردن، بەهۆی بەکارهێنانی ئامێر و کەرەسەوە، دەرەنجام پەیدابوونی کێشەی بێکاری. بۆ چارەسەکردنی ئەم کێشەیە ئەوا وڵاتە سەرمایەدارییەکان لە هەوڵی بە جیهانیکردندا بوونە لە ئاستی ناوخۆو دەرەوەدا، بە جیهانیبوونی ئابووری لە هەوڵی دروستکردنی ئایدۆلۆژیای پێکچوون و سڕینەوەی کولتووری میللەتانی دیکەیە هەروەها

دارشتنی کولتوورێکی جیهانی نوێ کە خاوەن بەها و پێوەری تایبەتی خۆی بێت بۆ کۆنترۆڵکردنی ڕەفتاری تاک و گەل و دەوڵەتان، بەیەک شێوەکردنی چالاکی ئابووری دەبێتە هۆی بەیەک شێوەکردنی دابونەریت و ڕەوشتی کۆمەڵگاکان، بە واتایەکی تر بە جیهانیبوونی ڕاگەیاندن و کولتوور تەنیا بەهۆی پێشکەوتنی تەکنەلۆژی و شۆڕشی زانیارییەوە نییە، بەڵکو بەهۆی ئامرازەکانی بەجیهانیبوونی ئابوورییەوە بەشێوەیەکی سەرەکی، بەجیهانیبوونی ئابووری و سەرکەوتنی سەرمایەداری لە گشتاندنی شێوازەکانی بەرهەمهێنان و بەکاربردن و دابەشکردن و ئاڵوگۆڕکردنەوە کاریگەری کولتووریی و کۆمەڵایەتی و ڕامیاری خۆی هەیە، بۆیە بە جیهانیبوونی ئابووری بە جیهانیبوونی ڕاگەیاندن و کولتوور لەگەڵ خۆیدا دێنێ. بەجیهانیبوون دەزگاو ئامرازی خۆی هەیە کە لە پرۆسەی پەیڕەوکردندا پشتی پێ دەبەستێ، ئەو دەزگاو ئامرازانە بریتین لە مانەی خوارەوە:

١- کۆمپانیا فرە ڕەگەزەکان: چالاکی ئەم کۆمپانیانە و شێوەی ئیشکردنیان بە ڕواڵەتێک لە ڕواڵەتەکانی بەجیهانیبوون دادەنرێ، ئەم کۆمپانیانە وەک دەزگایەک بەگرنگترین هێزی بەجیهانیکردن و ئامرازە کاریگەرییەکانی لە قەڵەم دەدرێ، کە خاوەن قەبارەیەکی زل و هەمەجۆری چالاکی و بەربڵاوی جوگرافییە لە سەرتاسەری جیهاندا، سەرەڕای توانای دابینکردنی پێویستییە جیهانییەکان و پێدانی قەرزو کۆکردنەوەی پسپۆڕی و شارەزاییە ئاستبەرزەکانی مرۆڤایەتی، ئەم کۆمپانیانە لە هەوڵی بەجیهانیکردنی ئابووریدان، کە دەیانەوێ بازاڕی جیهان هەمووی بکەن بە یەک بازاڕ کە لەژێر ڕکێف و چالاکی ئەواندا بێ، ئێستا لە جیهاندا نزیکەی (٤٠) هەزار کۆمپانیای فرە ڕەگەز هەیە کە دەرامەتیان زیاترە لە نیوەی بەرهەمی گشتی جیهانی، بەڵام کۆمپانیا گەورە باڵادەستەکان تەنها (٥٠٠) کۆمپانیا دەبن کە (٤٧٢) کۆمپانیایان دەکەونە بەشی باکووری گۆی زەوی، لە بەرامبەر (٢٨) کۆمپانیا لە بەشی باشووریدا، کە دەرامەتیان لە ساڵی ١٩٩٦دا گەیشتە (١١٤٣٥) تریلیۆن دۆلار، واتە دەرامەتی ئەم (٥٠٠) کۆمپانیایە یەکسانە بە ٤١٪ی بەرهەمی ناوخۆی جیهانی و ٦٤٪ی بەرهەمی گشتی ئەمریکی. ئەم هێزی بەجیهانیکردنە ڕۆڵی دەوڵەتی لاواز کردووە لە چالاکی ئابووریدا، کۆمپانیا فرە ڕەگەزەکان بەرە بەرە خەریکی جێگرتنەوەی دەوڵەتن، وایان لێهاتووە کە پێویستییان بە هەندێ خزمەتگوزاری دەوڵەت نییە، خاوەنی سیستەمی ئاسایشی تایبەتی خۆیانن هەروەها خاوەن کۆمپانیای پۆستەی خۆیانن، سەرەڕای ئەوەی پارەی تایبەتی خۆیان لە چاپ دەدەن لەسەر شێوەی کارتی دڵنیایی (بطاقة الائتمان) کە لەژێر چاودێری حکومەتدا نییە، زیاد لەمەش دەستیان گرتووە بەسەر دەزگاو خزمەتگوزارییە گشتییەکاندا، تا ئەو ڕادەی کە گۆڕستانیشیان بەجیهانی کردووە، وەک ئەوەی ڕوویداوە لە (کۆمپانیای خزمەتگوزاری ئەمریکی SCi)، کە بازاڕەکانی ئەمریکاو ئەوروپاو ئەمریکای لاتینی زۆر بەخێرایی گرتوتەوە و کۆنترۆڵی زۆربەی کۆمپانیاکانی مردووناشتنی کردووە لە ٢٠ وڵاتی جیهاندا.

بە جیهانیبوون بارودۆخێکی وەها دێنێتە ئاراوە کە ڕامیاری تیایدا بێ دەسەڵات دەبێ و دەوڵەتی دیموکراتیش شەرعیەتی خۆی لە دەست دەدا بەهۆی کەوتنە ژێر ڕکێفی ئابوورییەوە، بۆ نموونە، گوێڕایەڵبوون بۆ بۆڕسەکان دەبێتە هۆی زەوتکردنی دیموکراتییەت و لە ئەنجامدا بە جیهانیبوون دەبێتە داو بۆ دیموکراتییەت، چونکە تێڕوانینی خەڵک بۆ شتەکان بەگوێرەی پرۆژەی بە جیهانیبوون دەبێ و دەسەڵاتی ئابووری سەرتاپای سیاسەت بەڕێوە دەبات لەگەڵ لەبەرچاونەگرتنی ئەو ڕەهەندە کۆمەڵایەتی و سیاسییانەی کە بەدوای خۆیدا دەیهێنێ، لە ساڵانی نەوەدەکانی سەدەی ڕابردوودا (١٧) کۆمپانیای ڕاگەیاندنی گەورە نیوەی دەرامەتەکانی هەموو هۆیەکانی ڕاگەیاندنی دەست دەکەوت، لە کاسێت و کێبڵ و ڤیدیۆ کاسێتیشی لەگەڵدابێ، ئەمەش وایکرد کە ژمارەی کۆمپانیاکان لە (٤٦) کۆمپانیاوە لە ساڵی ١٩٨١ ببێتە (٢٣) کۆمپانیا لە ساڵی ١٩٩١، ئامانجی ئەم کۆمپانیایە کۆنترۆڵکردنی هەموو هەنگاوێک لە هەنگاوەکانی دروستکردنی وێنەیە هەر لە سەرچاوەوە تا دەگاتە دەستی کڕیار، ئەم یەکگرتنە شاوڵییەی هۆیەکانی ڕاگەیاندن تا ڕادەیەک دیاردەیەکی نوێیە، زۆربەی ڕۆژنامەو گۆڤارەکان لە کۆتایی جەنگی دووەمی جیهانییەوە تا ساڵانی حەفتا سەربەخۆ بوون، لەوکاتەوە بەرەبەرە کەرتەکان دەستیان کرد بە یەکگرتن و ئیمپراتۆریەتی ڕۆژنامەکان و کتێبە کۆکراوەکان و ستۆدیۆی سینەما یەکگرتووەکانی هێنایە ئاراوە، بەڵام لەسەرەتای هەشتاکاندا گەورەترین پرۆسەی یەکگرتن دەستی پێکرد ئەویش بە یەکگرتن و فرۆشتنی سەدان هۆی ڕاگەیاندن، لەگەڵ نزیکبوونەوەی نەوەدەکاندا کۆمپانیا گەورەکانی ئەمریکا توانیان دەیان کۆمپانیای تر قووت بدەن و نابووت بکەن، بەم شێوەیە ڕێگەیان بۆ خۆیان خۆش کرد ببنە کۆمپانیای هەزار ساڵەی ئاینده،

ڕۆڵی باڵادەستی خۆیان ببینن لە بواری فرۆشتن و ڕابواردندا.

لە جیهاندا (٢٤) کۆمپانیا هەن کە کۆنترۆڵی کەرتی پێوەندیکردن و زانیاری و ڕابواردنیان کردووە، لەناو ئەمانەدا (٥) کۆمپانیای گەورەیان کۆنترۆڵی ٨٠٪ هەواڵەکانیان کردووە لە جیهاندا کە بریتین لە (رۆیتەر، ئەسۆشیێتد پرێس، یونایتد پرێس، ئاژانسی هەواڵی فەرەنسی و ئانتارتاسی ڕووسی)، کە هەموو ڕۆژێک نزیکەی (٣٢) ملیۆن وشە پەخش دەکەن، سەرەڕای وێنەو مادەی تەلەفزیۆنی وێنەگیراو، بەم شێوەیە دەبینین سەرچاوەکانی پەخشکردنی هەواڵ و ڕاگەیاندن بەشێوەیەکی ستوونی گەشە دەکەن نەک ئاسۆیی لە نێوان وڵاتانی جیهاندا، ئەمەش پەخشکردنێکی یەک ئاراستەیە کە بیروبۆچوونی بەهێز و باڵادەست دەنوێنێ، کۆمپانیا ئەمریکیە فرە ڕەگەزەکان لە بواری ڕاگەیاندندا کۆنترۆڵی دەزگا تەلەفزیۆنیە تایبەتییەکان دەکەن لە بیست وڵات لە ئەمریکا و باکووری لاتینیدا، هەروەها بەشداری دەکەن لەگەڵ کۆمپانیا ناوخۆییەکان لە خاوەنداریەتی (٥٦٥) ئێزگەی ڕادیۆییدا لە کۆی (٧٠٧) ئێزگەدا، کە لەلایەن (١٣) دەزگاوە بەڕێوە دەبرێن لە مەکسیکدا، تەنیا کۆمپانیایەکیش کۆنترۆڵی چوار کەناڵی کردووە لە کۆی شەش کەناڵی تەلەفزیۆنی لە شاری (مەکسیکۆستی). لە کۆلۆمبیا چوار دەزگای ئەمریکی خاوەنی (٢٣١) ئێزگەی ڕادیۆیین لە کۆی (٣٨٦) ئێزگەدا، بەڵام تەلەفزیۆنەکانیان لەژێر کۆنترۆڵی سێ دەزگای ئەمریکیدان، مەترسی قۆرخکردنی ڕاگەیاندن لەلایەن کۆمپانیا فرە ڕەگەزەکانەوە لە هەوڵی بەزاندنی دەسەڵاتی زانیاری- دارایی بۆ سنووری نەتەوەییەکاندا دەردەکەوێ، کە دیاردەی کولتووری نەتەوە- تێپەڕی لێدەکەوێتەوە، ئەمەش کردارێکی بنەڕەتییە کە تارادەیەک و لە زۆر بواردا گۆڕانکاری لە میللەتاندا دروست دەکات بەشێوازێکی ئەلیکترۆنی نەک بەگفتوگۆی جوگرافی یان بەکولتووری نیشتمانی و نەتەوەیی، زۆر لە توێژەران ئەم دیاردەیە لە ناوەڕۆکدا بە (ئەمریکی کردن) لە قەڵەم دەدەن، بەهۆی باڵادەستی ڕاشکاوانەی ئەمریکا لەم بوارەدا، ئەم کۆنترۆڵکردنە بەرفراوانەی کۆمپانیا فرە ڕەگەزەکان لە بواری پێوەندیکردندا و بەگوێرەی نموونەی (جۆهان گالتونج) کە لەم دیاردەیەی کۆڵیوەتەوە، بۆتەهۆی دابەشکردنی جیهان بۆ دووبەشی نایەکسان، کە ئەوانیش بریتین لە: (ناوەند)ی باڵادەست کە ئەمەش بریتییە لە وڵاتە پیشەسازیە پێشکەوتووەکان و (پەراوێز)ی دواکەوتوو کە ڕۆڵی شوێنکەوتوو دەبینێ لەم نموونەیەدا کە ڕاگەیاندنی نێودەوڵەتی بەشێوەیەکی شاوڵی کاری تێدەکات، لەسەرەوە وڵاتە پیشەسازییە پێشکەوتووەکان و لەژێرەوە وڵاتە تازە گەشەسەندووەکان و وڵاتە دواکەوتووەکان. ئەمەش بەهۆی کۆنترۆڵکردنی وڵاتە پیشەسازییە پێشکەوتووەکان بۆ ئامرازە نوێیەکانی پێوەندیکردنەوە هاتۆتە ئاراوە، سەرەڕای کۆنترۆڵکردنی سەرچاوەکانی هەواڵ کە لە بەرژەوەندی خۆیاندا بەکاری دێنن بەبێ ڕەچاوکردنی بەرژەوەندی نیشتمانی وڵاتە تازە گەشەسەندووەکان کە لە ڕووی ئابووری و تەکنیکی و زانستیدا دواکەوتوون و ناتوانن کێشەکانیان چارەسەر بکەن، لێرەدا دەبێ تێبینییەکی گرنگ بکەین دەربارەی وڵاتانی (ناوەند)، کە چینێکی ١٪ی کۆنترۆڵی دارایی و ڕاگەیاندن و یاسادانان و بەکارهێنانی سیاسەتمەدارانیان کردووە و دەسەڵاتیان بەسەر جیهاندا و بەهۆی کۆنترۆڵکردنی ئەم سێ فاکتەرە (دارایی، ڕاگەیاندن و بەکارهێنان) ئەم چینە توانیویەتی کۆنترۆڵی جیهان بکات بە چەند کۆمپانیایەکی فرەڕەگەز، کە بڕی فرۆشتنی لە ساڵی ١٩٩١دا گەیشتە (٥,٢) تریلیۆن دۆلار، لە کاتێکدا ئاڵوگۆڕکردنی بۆ دراوە بیانییەکان لەسەرەتای نەوەتەکاندا گەیشتە زیاتر لە (١,٣) تریلیۆن دۆلار ڕۆژانە، ئەمەش دوو هێندەی ئاڵوگۆڕکردنی ڕۆژانەی ساڵی ١٩٨٩یە، سەرەڕای زۆریی ئەم بڕە ئەوا ئاڵوگۆڕکردنی دارایی لە جیهاندا بە زۆری لەلایەن کۆمەڵێکی کەمەوە ئەنجام دەدرێ کە بریتین لە نزیکەی (٣٠- ٥٠) بانکی جیهانی، لە کاتێکدا چینی ١٪ی کۆنترۆڵی ڕاگەیاندن زانیاری جیهانیان کردووە. کاتێک (بێن باگیدیکیان) ڕاگری فەخری کۆلیژی ڕۆژنامەگەری لە زانکۆی کالیفۆرنیا چاپی یەکەمی لە کتێبی (دەستبەسەرداگرتنی ڕاگەیاندن)ی لە ساڵی ١٩٨٣دا نووسی، تەنها (٥٠) کۆمپانیا خاوەنداریێتی کۆمپانیاکانی ڕاگەیاندنیان دەکردو خاوەن دەسەڵات بوون، کاتێک ناوبراو چاپی پێنجەمی لە هەمان کتێب بڵاوکردەوە لە ساڵی ١٩٩٧دا ژارەی ئەو کۆمپانیا ئەمریکیانە گەیشتە (١٠) کۆمپانیا، بەهۆی هەبوونی سەرمایە و سامان و ڕاگەیاندن و باڵادەستی تیایدا ئەوا (٣٠- ٥٠) بانک و (١٠- ٥٠) کۆمپانیای ڕاگەیاندن کۆنترۆڵی جیهان دەکەن و سیاسەتمەدار و حکومەتەکان لاواز دەکەن و لەناو دەبەن، ئەوەش کە لە نەوەدەکاندا لە وڵاتانی جیهانی سێیەمدا ڕووی دا بەڵگەن لەسەر مەترسی یەکگرتنی سەرمایە و ڕاگەیاندن، کە جۆرە (سەرمایەدارییەکی زانیاری- دارایی) هێناوەتە ئاراوە،

کە پشتی بەستووە بە یەککگرتنی (دارایی لەگەڵ زانیاری و ڕاگەیاندندا)، ئەمەش لە هەمان سەرمایەداری ئەنگلۆ ئەمریکییە کە بانگەشەی سیستەمی نوێی جیهانی بۆ دەکەن وەک ئاینێکی نوێ لە ڕامیاری نێودەوڵەتیدا، بەمەش (سیستەمی زانیاری- دارایی) ڕۆڵی مێژوویی سەرمایە دەگۆڕێ لە خزمەتکاری ئابووری بۆ بوون بەبار بەسەر ئابوورییەوە، ئەم سیستەمە سەرتاپای کۆمەڵگاو میللەتان بەکاردێنێ لە پێناوی گەشەسەندنی ئابووریدا لە جیاتی ئەوەی گەشەسەندنی ئابووری وەک خزمەتکار بەکاربێنێ بۆ میللەتان، وەسفەکەی (برێجنسکی) ڕاوێژکاری ئاسایشی نەتەوەیی ئەمریکی پێشوو لەوانەیە ڕاست بێت بەسەر ئەو کۆمەڵگایانەوە کە ناوزەدیان دەکات بە کۆمەڵگای (تەکنۆترۆنی)، واتە ئەو کۆمەڵگایەی کە لە ڕووی کولتووری و دەروونی و کۆمەلایەتی و ئابوورییەوە لەلایەن تەکنەلۆژیاو زانیاری و داهێنراوە ئەلکترۆنیەکانەوە دادەڕێژرێ و دروست دەکرێ، بەتایبەتی لە بوارەکانی کۆمپیوتەر و ڕاگەیاندنەوە، بۆیە جێی سەرسوڕمان نییە کە ڕیکلامێکی کۆمپانیای (سنگەر)ی فرە ڕەگەز خۆی بەم شێوەیە وەسف بکات: (بەهێمنانە ئیش دەکەی بۆ ئەوەی دەست بگری بەسەر جیهاندا)، ئەویش بەهۆی ئەو ڕۆڵە گرنگ و کاریگەرەی کە ئەم کۆمپانیایانە دەیگێڕن لە پرۆسەی (بەجیهانیبووندا) لە ڕێگەی بڵاوبوونەوەی ڕاستەوخۆیانەوە لە سەرتاسەری جیهانداو دارشتنەوەی پرۆسەی نوێی بەرهەمهێنان لەسەر ئاستی نێودەوڵەتیدا، لەوەش گرنگتر هەوڵدانە بۆ بڵاوکردنەوەی شێوازی بەکاربردن و خەرجکردنکی نوێ و دارشتنی کولتوورێکی خەرجکردنی یەکگرتوو لەسەر ئاستی جیهاندا، بەهۆی باڵادەستییەوە لە بوارەکانی ڕیکلام و پێوەندیکردن و ڕاگەیاندندا.

٢- ڕێکخراو و دەزگا نێودەوڵەتییەکان: ئەم ڕێکخراو و دەزگایانە بە بنەمایەکی سەرەکی دادەنرێن لە سیستەمی بەجیهانیبووندا، بەهۆی شێوازی ئیشکردنیان و ئەو یاسایانەی کە لەسەری دامەزراون، (سندوقی دراوی نێودەوڵەتی) و (بانکی نێودەوڵەتی بۆ بنیاتنان و ئاوەدانکردنەوە) و (ڕێکخراوی بازرگانی جیهانی) و (ڕێکخراوی هاریکاری و گەشەپێدانی ئابووری) و کۆبوونەوەکانی (٧) وڵاتە گەورەکەی جیهان و زۆر دەزگای ناحکومی دیکەی وەک (یەکبینینی داڤۆس) و (یانەی ڕۆما) و هی تر، ڕۆڵی خۆیان دەبینن لە دروستکردنی بەجیهانیبوونی ئابووریدا، ئەمانە هەموویان یارمەتی کۆمپانیا فرەڕەگەزەکان دەدەن بۆ جێبەجێکردنی بەجیهانیبوون بەشێوەیەکی پراکتیکی، ئەوەیش بەهۆی بەرنامەکانی سندوقی دراوی نێودەوڵەتی و مەرجەکانی بانکی نێودەوڵەتی و بەندەکانی ڕێککەوتننامەی گات، کە سەرقاڵی ڕێکخستنی بازرگانی جیهانین لە بەرژەوەندی ئەم بانک و کۆمپانیایانەدا، سەرەڕای سەرپەرشتیکردنی جێبەجێکردنی سیاسەتە بازرگانییە نیشتمانییەکان، بەم شێوەیە پێشێلی مافە بنەڕەتییەکانی میللەتانی جیهان دەکەن، بەتایبەتی لە بوارەکانی وەبەرهێنانی بیانی و هەمەچەشنەیی بایەلۆژی و خاوەندارێتی فیکری تاکە کەسدا، بەواتایەکی دی دابەشکردنێکی سێ گۆشەیی نوێیە بۆ دەسەڵات، کە بەندە لەسەر هاریکاریەکی پتەو لە نێوان سندوقی دراوی نێودەوڵەتی و بانکی نێودەوڵەتی و ڕێکخراوی بازرگانی جیهانی لە سەرپەرشتیکردنیان لەسەر سیاسەتە ئابوورییەکانی وڵاتە تازە گەشەسەندووەکان و لە سایەی سیستەمی بازرگانی نوێوە کە لە دوای کۆبوونەوەکانی ئۆرگوای و مەراکش هاتە ئاراوە و دامەزراندنی ڕێکخراوی بازرگانی جیهانی لەساڵی ١٩٩٤دا، شێوەی پێوەندی لە نێوان ئەو دەزگایانەی کە لە ئەمریکان و حکومەتە نیشتمانییەکان گۆڕدران.

جێبەجێکردنی ڕێنماییە سیاسییەکانی سندوقی دراوی نێودەوڵەتی و بانکی نێودەوڵەتی تەنها بریتی نییە لە ڕێککەوتنی نێوان دوو وڵات، بەڵکو زۆر لە بەندەکانی داوای گۆڕانکاری لە سیستەمی وڵاتان دەکات وەک ئازادکردنی بازرگانی و گۆڕینی سیستەمی وەبەرهێنانی بیانی، ئەمانەش چەسپاون بەشێوەیەکی هەمیشەیەی لە بەندەکانی ڕێککەوتنامەی ڕێکخراوی بازرگانی جیهانی و بوونەتە بەشێکی یاسایی، مەترسی ئەم ڕێکخراو و دەزگایانە لە چەسپاندنی سیستەمی بەجیهانیبووندا بریتین لەمانەی خوارەوە:

١- هەوڵ دەدات چەمکێکی ئایدۆلۆژی لیبرالی (سەرمایەداری لیبرالی) بڵاوبکاتەوە، بەگرتنەبەری ئەو شێوازە سیستەمەی دراوی نێودەوڵەتی و سیاسەتە دارایی و ئابووری و بازرگانیانەی کە لە بەرژەوەندیدان.

٢- دەسەڵاتێکی نێودەوڵەتییە بۆ ڕاوێژکردن و هەماهەنگی لەنێوان (٧) وڵاتە گەورەکەی جیهان.

٣- بریتییە لە دەسەڵاتێکی مەعنەوی کە باکوور زاڵ دەکات بەسەر باشووردا و دەوڵەمەندان زاڵ دەکات بەسەر هەژاراندا.

٤- بەهۆ ئامرازیەتی ئیشکردنیەوە تەنیا ڕۆڵی مەعنەوی وسەرپەرشتیاری نابینێ، بەڵکو دەتوانێ یاسا و داواکارییەکانی خۆی بسەپێنێ بەسەر وڵاتاندا لە

بواری سیاسەتە دارایی و ئابووریەکاندا.
٥- ئەم دەزگـــایانە ســـەرەڕای بانگەشـــەی بۆ ئایدۆلۆژیەتی بازرگانی ئازاد، لە ڕاستیدا پەیڕەوکردنی سیاسەتەکانی بریتییە لە پەیڕەوکردنی پاراستنی بازاڕەکانیان کە مۆنۆپۆلیە نێودەوڵەتییەکان بالادەستن تیایاندا، بەتایبەتی کۆمپانیا فرە ڕەگەزەکان.
هەرچەندە میللەتانی جیهان سەردەمێکە بەدەست سیاسەتەکانی سندوقی دراوی نێودەوڵەتی و بانکی نێودەوڵەتییەوە دەناڵێنن، ئەوا ڕێکخراوی بازرگانی جیهانی لەوان مەترسیدارترە، بەهۆی ئەو یاسایانەوە کە هەیەتی لە بواری مامەڵە نێودەوڵەتییەکانەوە بە شتومەک وخزمەتگوزاری و سەرمایەوە، بەدەگمەن دەبینی دەوڵەتێک هەرچەند گەورەبێ و خاوەن ئابووریەکی بەهێز بێ، بەبێ زیان لە دەستی ئەم ڕێکخراوە دەربچێ.
ئەرکی سەرەکی ئەم ڕێکخراوە بریتیە لە سەرپەرشتی و چاودێریکردنی پرۆسەی ئازادکردنی بازاڕو سیستەمە دارایی و بازرگانییەکان، ئەم سێ دەزگایە وەک ئامێرێک لەلایەن ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاوە بەکاردێ دوای ئەوەی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان کەوتە ژێر هەژموونی ئەم وڵاتەوە، لەوانەیە هەرەسهێنانی ئابووری لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا نموونەی دیارو بەرچاوی ئەو هەژموونە بێ، هەستکردنی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بەوەی گەشەسەندن و پێشکەوتنی لە ڕادەبەدەری وڵاتانی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا سەرچاوەی مەترسی و هەڕەشەن بۆ هێزی ئابووری ئەمریکی بەتایبەت و سەرمایەداری ڕۆژئاوایی بەشێوەیەکی گشتی وای لێکرد لە ڕووی ستراتیژییەوە بە پێویست بزانێ بەربەست دابنێ بۆ ئەم هێزە ئابوورییە و لاوازی بکات، کرداری مزایدەکردن لەسەر دراو و پشکەکان وەک ململانێیەکی نادیار لەو بازاڕەدا هۆی ئەم ڕووخانە سامناکە بوو، تاکە چارەسەریش لەبەردەم هەر پێنج پڵنگەکەی ئاسیادا، بریتی بوو لە وەرگرتنی ئەو قەرزەی کە لەلایەن سندووقی دراوی نێودەوڵەتییەوە پێشکەشیان دەکراو، بریتی بوو لە (٤٢) ملیار دۆلار، هەروەها قەرزەکانی بانکی نێودەوڵەتی بەگوێرەی مەرجەکانی ئەمریکا چونکە خۆی پارەپێدەری سەرەکی ئەم دوو دەزگایەیە. مەرجەکانیش بریتی بوون لە دەستبەرداربوون لە دەزگا دارایی و ئابووریە بێ پارەبووەکان (مفلسون) کەمکردنەوەی پشتگیری حکومەت بۆ خواردەمەنییەکان، نەهێشتنی بەربەستە گومرگییەکان و لیستێکی دوورو درێژی تری مەرج و بەربەستەکان کە ڕەنجی زیاد لە (٤٠) ساڵی بونیادنانی ئابووری شکست پێهێنا، ڕازیبوون بەم مەرجانەش بووە هۆی پەیدابوونی نائارامی میللی و سیاسی، کە دەرەنجام بووە مایەی هەرەسهێنانی هەندێ سیستەمی سیاسی، وەک ئەوەی لە ئەندەنۆسیادا ڕوویدا، بە ملکەچبوونی ئەو وڵاتانە بۆ مەرجەکانی سندووق و بانکی نێودەوڵەتی و جێبەجێکردنی بەرنامە پێشکەشکراوەکان، کە بە گوێرەی ویستی ئەو دەزگایانەیە، ئەوا هەنگاوێکی گرنگ لە هەنگاوەکانی بەجیهانیبوون بە ئەنجام گەیشت، وڵاتە ڕۆژئاواییەکان و ئەمریکا دڵنیابوون لە بالادەستی پێوەرەکانیان و شکستهێنانی تایبەتمەندیە ئاسیاییەکان لە ئابووریاندا.
قسەکەی (جیسی جاکسۆن) سەرکردەی ڕەشپێستی ئەمریکی لەم بارەوە بەکورتی ئەم سیناریۆیە دەخاتە ڕوو کە دەڵێ: (ئێستا گوللە ناتەقێنن و سێدارە دانامەزرێنن، بەڵکو سندووقی دراوی نێودەوڵەتی بەکاردێنن).
جیهانی ئەمڕۆ گۆڕانکاری زۆر خێرای بەخۆوە بینی بەهۆی شۆڕشی پێوەندیکردن و بڵاوبوونەوەی زانیارییەکان، لە ئاکامی پەیدابوونی کۆمپیوتەرو تۆڕە ئەلیکترۆنییەکان و سیستەمە ژمارەییەکان و شتی دیکەی تەکنیک بەرزەوە کە بوار بۆ گواستنەوەی زانیارییەکان و بەڕێوەبردنی کار و سەرمایە و سامان ئاسان دەکەن لە سەرتاسەری جیهاندا و بەخێرایەکی لە ڕادەبەدەر. بۆیە مرۆڤ خۆی لە بەرانبەر دیارەیەکی جیهانی نوێدا دەبینێتەوە لەسەر ئاستی جیهاندا، کە بریتییە لە پەیدابوونی جیهانێکی نوێ کە بەرە بەرە دروست دەبێ و لە بوار و سیستەم و پێکهاتەیدا جیاوازە لە سیستەمە پێشووەکان، هەروەها جیاوازە لە میکانیزمی ئیشکردنی و سیستەمی پێوەندیکردنیەوە. لە کاتێکدا جیهانی پێشوو بەهۆی ئابووری پیشەسازی و ئامێرە قورسەکان و هۆ مکانیکییەکانی گواستنەوەوە وەک کەشتی و فڕۆکەو ئۆتۆمبیل دروست دەبوو. هەروەها یەکگرتن و لێک جیابوونەوەی بەهۆی ئەو بیروبۆچوون و باوەڕانەوە دەبوون کە لە کتێبەکاندا نووسرابوون، ئەوا ئەمڕۆ جیهان دروست دەبێ و یەک دەگرێ بەهۆی مانگە دەستکردەکان و هۆکانی ڕاگەیاندن و سامانە هێماییەکان و دەقە هەمەجۆرەکانەوە کە زۆر بەخێرایی ئەم سەرو ئەوسەری زەوی دەکات.
ئەگەر قسەکەی (تۆماس گۆن) بەکاربێنین دەربارەی شۆڕشە زانستییەکان، ئەوا شۆڕشی پێوەندیکردن و زانیارییەکان بریتییە لەو شۆڕشەی کە سیستەمی چەمکە کۆنەکان پشتگوێ دەخات و هەنگاودەنێ بەرەو سیستەمێکی چەمکی نوێ، هەرچەندە تا ئێستا ڕواڵەتی ئەم سیستەمە نوێیە بە ڕوونی دەرنەکەوتووە بەهۆی گۆڕان

و پێشکەوتنی هۆیەکانی پێوەندیکردن و زانیارییەوە ئەوا شێوەی بەرهەمهێنانیش گۆڕانی بەسەردادێ لە ئەنجامدا کۆمەڵگای مرۆڤایەتی دەگۆڕێ و کولتووری ئەمڕۆ کولتووری کتێب و ڕۆژنامە و ڕۆژ ژمێر نییە، بەڵکو زیاتر کولتووری وێنە و زانیاری و کۆمپیوتەرو بانکەکانی زانیارییە، کەواتە بنەمای زانیاری گۆڕانی بە سەردا دێ سەرەڕای گۆڕان لە میکانیزم و هۆیەکانی بەرهەمهێنانیەوە. ئەم ئامرازو ئامێرە تەکنەلۆژیە نوێیانە بوونەتە هۆی گەشەسەندنی بەجیهانیبوون کە لەسەرتاسەری جیهاندا زانیاری بڵاودەکەنەوە بۆ هەموو مرۆڤایەتی، بێ گوێدانە جۆری نەژاد و کولتووریان، ئەم ئامرازانەش بریتین لە:

١- پەخشی ئاسمانی تەلەفزیۆن و ڕادیۆ:

گرنگترین داهێنانەکانی سەدەی ڕابردوو بریتییە لە پەیدابوونی تەلەفزیۆن، کە دروستکردنی زۆر بەخێرایی گەشەی سەند تا گەیشتە ڕادەی پەخشی ئاسمانی کە وای کردووە جیهان ببێتە دێیەکی بچووک، بەم شێوەیە سنوورە سیاسی و بەربەستە جوگرافییەکانی بەزاند و لە توانای هیچ هێزێکی ناوخۆیی نییە بەر لەو پەخشکردنە بگرێ، مانگە دەستکردەکان بە شادەماری ئاڵوگۆڕکردنی هەواڵەکان لە قەڵەم دەدرێن لە جیهاندا کە دەتوانن زۆر بەخێرایی هەموو جۆرە هەواڵێک بگوێزنەوە. دواتریش پەخشی ئاسمانی ژمارەیی (dijtal) هاتە ئاراوە کە هەنگاوێکی مەزنی لە بواری پەخشکردنی هاوێشت، تەکنیکی ژمارەیی توانی پەخشی چاکترو جۆراوجۆرتر پێشکەش بکات و بە نرخی کەمتریش هەروەها بواری زیاتر واڵا کرد لەبەردەم زیادبوونی کەناڵە ئیزگەیی و تەلەفزیۆنییەکاندا و پەیدابوونی خزمەتگوزاری جۆراوجۆر کە هەرسێ سیستەمی ڕاگەیاندن و کۆمپیوتەر و پێوەندیکردنی لەخۆگرتووە.

بەم شێوەیە تەلەفزیۆن ئەم جیهانە گەورەیەی کرد بە شاشەیەکی بچووک کە بەهۆی ئامێری ڕیمۆت کۆنترۆڵەوە (کۆنترۆڵکردن لە دوورەوە) دەتوانی بەناویدا بسووڕێیتەوە، پەڵەیەک زەوی لە سەرتاسەری جیهاندا نەماوە کە مانگە دەستکردەکان پەخشی تەلەفزیۆنی بۆ نەنێرن، بۆیە دەتوانین بڵێین تەلەفزیۆن بەهۆی ئەو پەخشە بەرفراوانەیەوە (هێزی گەورەی سێیەمە)، کە ژمارەی بینەرانی بە چەندان جار زیادی کردووە گەر بەراورد بکرێ لەگەڵ سێ ساڵ لەمەو پێش، ئەمەش بەهۆی گەشەسەندنیەتی. گرنگترین تۆڕی تەلەفزیۆنی ئاسمانی لە جیهاندا کە بە ئامرازێک لە ئامرازەکانی بەجیهانیبوونی ڕاگەیاندن لە قەڵەم دەدرێ بریتین لە:

أ- تۆڕی (CNN)ی ئەمریکی کە لە ساڵی ١٩٨٠ لەلایەن (تیدتێرنەر) لە شاری ئەتلەنتای ئەمریکی دامەزراوە، بەردەوامە لە پەخشکردنی هەواڵە ڕاستەوخۆکان بەدرێژایی شەو و ڕۆژ بەهۆی مانگە دەستکردەکانەوە، بە گەورەترین تۆڕی تەلەفزیۆنی جیهانی دادەنرێ کە تایبەتمەندە بە پەخشکردنی هەواڵەکان، ژمارەی بەشداربووانی ئەم کەناڵە گەیشتۆتە (٥٣) ملیۆن کەس لە ئەمریکادا، لەشکرێکی بچووکی پەیامنێرانی هەیە کە ژمارەیان دەگاتە (٢٠٠٠) کەس و لە (١٢٠) وڵاتدا بڵاوبوونەتەوە، پەخشکردنی ئەم کەناڵە دەگاتە سەرتاسەری جیهان جگە لە جەمسەری باکوور و کیشوەری جەمسەری باشوور نەبێ، بەهۆی بەکارهێنانی نۆ مانگی دەستکرد کە بە دەورەی خولگەی زەویدا بڵاوکراونەتەوە.

ب- تۆڕی (BBC) بەریتانی، لە ساڵی ١٩٨٦ بەهۆی مانگە دەستکردەکانەوە دەستی بە پەخشکردنی خۆی کرد، پەخشی ئەم کەناڵە زیاتر لە (٥٠) وڵات لە جیهاندا دەگرێتەوە بە درێژایی شەو و ڕۆژ، چوار کەناڵی جۆراوجۆری هەیە، لە ساڵی ١٩٩٤ پەخشکردنی بەزمانی عەرەبی بۆ ماوەی چەند کاتژمێرێک ڕۆژانە بەردەوام بوو و لەساڵی ١٩٩٥ بوو بە (٢٤) کاتژمێر، هێندەی پێنەچوو بەهۆی تەنگژەی دارایی لە ساڵی ١٩٩٦ لەکار ڕاوەستا.

ج- تۆڕی (Euro News)ی ئەوروپی، بە یەکەم تۆڕی هەواڵی تەلەفزیۆنی ئەوروپی هاوبەش دادەنرێ، لە ساڵی ١٩٩٣ دەستی کرد بە پەخشکردن، دوای بەشداریکردنی (١٥) دەزگای تەلەفزیۆنی دەریای سپی ناوەڕاست تیایدا، ئەم کەناڵە لە شاری (لیۆن)ی فەرەنسییەو بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی دەسەڵاتی ڕاگەیاندنی ئەمریکی دامەزراوە، سەرەڕی ئەمانەش دەیان کەناڵی ئاسمانی نێودەوڵەتی و هەرێمی دیکە هەن.

٢- تۆڕی ئینتەرنێت: زۆر سەختە گەر بمانەوێ بە وردی پێناسەی تۆڕی ئینتەرنێت بکەین، چونکە لە هیچ بوارێکی زانستیدا پێناسەیەکی دیاریکراوی نییەو شێوەی بەکارهێنانی ئەم تۆڕەش لە بوارێکەوە بۆ بوارێکی دی جیاوازە، دەتوانین وەک پێوەندیکردن بەکاری بێنین بۆ ناردن و وەرگرتنی نامەی ئەلیکترۆنی، هەروەها بۆ مەبەستی کۆبوونەوە لە دوورەوە، سەرەڕای بەکارهێنانی لە ئاڵوگۆڕکردن و ناردنی دۆسیە و بەرنامەکان و ئاڵوگۆڕکردنی بیروڕا یان توێژینەوەکردن لە بابەتێکی هاوبەشی نێوانی دوو گرووپی خەڵکێک. وشەی (ئینتەرنێت) لە وشەی ئینگلیزی (Net)ەوە وەرگیراوە

کە واتای (تۆڕ) دەگەیەنێ، دواتر لە واتا فەرهەنگیە ئاساییەکەوە گۆڕدرا بۆ واتایەکی تر لە بواری تەکنەلۆژیا و زانیاریدا، بەم شێوەیە (تۆڕی زانیاری یان تۆڕی ئیزگەیی و تەلەفزیۆنی) دەگەیەنێ، واتای تۆڕی جیهانی (International Net work) ناگەیەنێ، بەڵکو واتای پێوەندی نێوانی (ناوخۆیی) تۆڕەکان (-inter national Net work) دەگەیەنێ. کەواتە ئینتەرنێت وەک چەمکێک بریتییە لە کۆمەڵێک تۆڕی پێوەندیکردن و پێوەنددار پێکەوە کە لەلایەن تەنیا لایەن و دەزگایەکەوە بەڕێوە نابرێ، بەڵکو لەلایەن چەندان لایەن و دەزگای گشتی و تایبەتییەوە بەڕێوەدەبرێ، گەنجینەیەکی زۆری زانست و زانیاری لە کۆمپیوتەرە ئینتەرنێتییەکاندا هەڵگرتووە، ئەمەش بریتییە لە سێ تۆڕی سەرەکی کە گرنگترینیان لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکایە، دوای ئەوەش تۆڕی مامناوەندیەکانی زانکۆ و دامودەزگا گەورەکان دێ، ئینجا تۆڕە بچووکەکان دێ وەک تۆڕە ناوخۆییەکان و ئەو کۆمپیوتەرانەی کە لەلای تاکە کەسانەوە بەکاردێ، ئەمانەش هەموویان سەرچاوەی لە بن نەهاتووی زانیاری جۆراوجۆرن، کە بواری بۆ ملیۆنان مرۆڤ لە سەرتاسەری جیهاندا دەڕەخسێنن بۆ پێوەندیکردن بەهۆی تێکەڵکردن و کامڵکردنی تەکنەلۆژیای پێوەندیکردن و کۆمپیوتەرەوە.

پەیدابوونی تۆڕی ئینتەرنێت دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٩٦٩ کاتێ وەزارەتی بەرگری ئەمریکا دەستی کرد بە کردنەوەی پرۆژەیەکی ئەزموونی تیایدا تۆڕێکی ئێنتەرنێتی سازاند بۆ بەستنەوەی وەزارەتی ناوبراو لەگەڵ کۆمپانیا گرێبەستەکان لە بواری توێژینەوەی سەربازیدا، هەروەها بۆ بەستنەوەی ئەو زانکۆ و دامودەزگایانەی کە لەلایەن ئەم وەزارەتەوە پارەیان پێدەدرا، بەڵام بەهۆی پێشکەوتنی خێرای ئەم تۆڕە لە حەفتا و هەشتاکانی سەدەی ڕابردوودا حکومەتی ئەمریکی کاروباری ڕێکخستن و بەڕێوەبردنی ئەم تۆڕەی بە بەشداربووانی و هەندێ لیژنەی هونەری ئەمریکی سپارد. لەساڵی ١٩٩٠ (تیم بیر نرزلی) لە تاقیگەکانی ناوەندیی ئەوروپا بۆ توێژینەوەی وزەی ئەتۆمی (cern) لە (ژنێف) زمانی (html)ی داهێنا، ئەمەش بووە شێوازێکی زۆر ئاسان بۆ بەستنەوەی زانیارییەکان لە سەرتاپای ئینتەرنێتدا، هەروەها ڕێگەی خۆش کرد بۆ پەیدابوونی تۆڕی جیهانی (www)، کە لەماوەی چەند ساڵێکدا زیاتر لەتۆڕی باسکراو گەشەی سەند. بەرە بەرە پێشکەوتن لەم بوارەدا وای لێهات کە لە توانای هەموو کۆمپیوتەرێکی کەسیدا بوو سوود لەو تۆڕە وەرگرێ.

ئینتەرنێت چەندان جۆری خزمەتگوزاری پێشکەش دەکات کە بریتین لە نامەی ئەلیکترۆنی و چوونە ناو ئینتەرنێت لە دوورەوە و گەڕان بە دوای شوێن و زانیاریدا و فێربوون لە دوورەوە و خزمەتگوزاری تۆڕی جیهانی (www) و لە کۆتاییدا خزمەتگوزاریە بیستن و بینینییەکان، ئینتەرنێت خزمەتگوزارییەکانی لە بواری بیستن و بینیندا بەم شێوەیە پێشکەش دەکات: ناردنی نامەی دەنگی بۆ کەسێ یان هەندێ کەس، ناردنی وێنەی تەلەفزیۆنی ڕاستەوخۆ بۆ کەسێ یان هەندێ کەس، پەخشکردنی زانیاریە بیستن و بینینییەکان، هەروەها بواردان بە تەماشاکردنی دیکۆمێنتە جۆراوجۆرەکان.

ئەم تۆڕە پەیوەستە بە دەیان تۆڕی هەرێمی و ناوخۆییەوە، بەڵام لەبارەی هەواڵ و زانیارییەکانەوە دەتوانرێ ڕاستەوخۆ سوود لە زیاتر لە (٥٠) ڕۆژنامەی ئەمریکی وەرگری کە لەلایەن کۆمپانیای (-knight ridder)ەوە بڵاودەکرێنەوە، سەرەڕای کۆمەڵێ ڕۆژنامەی هەڵبژێردراوی کەنەداو بەریتانیا. هەروەها دەتوانرێ پێوەندی ڕاستەوخۆی هەبێ لەگەڵ ئاژانسەکانی ئەسیۆشێتد پرێس و ڕۆیتەرز و ئاژانسی ڕۆژنامەنووسی فەرەنسیدا. جگە لەوەی هەندێ ئاژانسی هەواڵی عەرەبیش پەیوەستن بەم تۆڕەوە، ئەمە لە کاتێکدایە کە ژمارەی کۆمپیوتەرە بەکارهێنراوەکان لەم بوارەدا گەیشتۆتە زیاتر لە (١٠) ملیۆن کۆمپیوتەر، کە لە ساڵی ٢٠٠٠دا گەیشتە نزیکەی (٣٠٠) ملیۆن کەس. بەم شێوەیە ئەم تۆڕە توانیویەتی کۆمەڵگایەکی تەواو دروست بکات کە خاوەن دابونەریتی خۆیەتی، سەرەڕای هەبوونی زمانی تایبەتی خۆی، ئەمەش پاڵی بە هەندێ توێژەرەوە نا جەخت بکاتەوە لەسەر ئەوەی کە ئینتەرنێت بۆتە دەربڕی نموونەیی ڕۆشنبیری دوای سەردەمی نوێگەری.

لەسەر ئاستی ڕامیاریدا ئینتەرنێت بۆتە ئامرازێک بۆ ئاڵوگۆڕکردنی ڕاوبیرو بۆچوونەکان، جگە لەوەی گرنگترین ئامرازی ئاڵوگۆڕکردنی بازرگانییە لەنێوان وڵاتاندا، کە بڕی ئەم ئاڵوگۆڕکردنە گەیشتۆتە نزیکەی (٢٠٠) ملیار دۆلار لەساڵی ٢٠٠٠دا. لە میانەی هەوڵیدا بۆ بەجیهانیکردنی ڕاگەیاندن و پێوەندیکردن، ئەمریکا هەوڵی داوە بۆ بەکارهێنانی ئەم تۆڕە بۆ بە ئەنجامگەیاندنی مەبەستەکانی، ئەویش بەم شێوازانەی خوارەوە:

بازاڕ پەیداکردن بۆ هەموو جۆرە بەرهەم و شمەکەکانی.

ناردن و بڵاوکردنەوەی (کولتووری ئەمریکی) بە جیهاندا، هەروەها ناردنی بیروبۆچوون و دابونەریتی

ڕۆژئاوایی بەگوێرەی شێوازی (ژیانی ئەمریکی)، ئەمەش لە ڕێگەی پۆستی ئەلیکترۆنییەوە.
ناردنی زانیارییەکی زۆر بەشێوەیەک کە لە بەرژەوەندی مەبەستەکانیدا بێ، هەروەها لەم ڕێگەیەوە دەتوانێ چاودێری وڵاتە تازە گەشەسەندووەکان بکات و ئاگای لە جموجۆڵیان بێ.
و- هەوڵدان بۆ باڵادەستکردنی دەسەڵات و تاکڕەوی ئەمریکا بەهۆی هەبوونی تەکنەلۆژیای زانیارییەوە، سەرەڕای باڵادەستی بانک و پێگە زانیارییەکانی ئەمریکی لەسەر ئەم تۆڕەدا، کە بێگومان دەربڕی تێگەیشتنی ئەمریکایە لە بارەی هەموو دۆزێک لە دۆزەکانی جیهان.
سوودوەرگرتن لە نەخوێندەواری تەکنەلۆژی لە جیهانی سێیەمدا، هەروەها بەربەست دانان لەبەردەم ئەو وڵاتانەدا لە برەودان بە پێشکەوتنیان، سەرەڕای ئەوەی هەندێ لەم وڵاتانە ئازادی تەواویان نییە یان بواری تەواویان بۆ نەڕەخساوە بۆ سوودوەرگرتن و هەڵبژاردنی لەم لێشاوە زانیارییە، بۆ ئەوەی هەندێ لەو زانیارییە هەڵەو چەواشەکراوانە ڕاست بکاتەوە کە پێوەنددارن پێیەوە.
٣- ئینترانێت و ئیکسترانێت:
لەم ساڵانەی دواییدا تۆڕێکی نوێ بەکاردێ کە (تۆڕی ئینترانێت)ە و بۆتە بڕبڕەی پشتی زۆربەی کۆمپانیاکان بۆ بەڕێوەبردنی ئیشەکانیان لەناوخۆیدا. مەبەست لە (ئینترانێت) ئەو تۆڕە ناوخۆییەیە کە سنووری کۆمپانیایەکی دیاریکراو نابەزێنێ و لە چوارچێوەیدا دەرناچێ بۆ دەرەوەی کۆمپانیاکە، ئەمەش لە کاتێکدایە کە هەموو تایبەتمەندیەکانی ئینتەرنێتی تێدایە، بەڵام هیچ پێوەندییەکی بەکەسانی دەرەوەی کۆمپانیاکەوە نییەو تەنیا پێوەندیەکە لەنێوان کارمەندانی کۆمپانیاکەیە. ئینترانێت لەسەر هەمان سیستەمی ئیمەیلی ئەلیکترۆنی دامەزراوە، هەرچەندە تەنیا ئیشی پێوەندیکردنە لەنێوان کارمەندانی ئەو کۆمپانیایە، جا چ لەناو ئەو باڵەخانەدابن یان لە وڵاتێکی تردا. لەو ئامارانەی کە دەزگای (دێلگی) ئەمریکی ئەنجامی داوە لەسەر ٦٠٠ کۆمپانیای جۆراوجۆر، دەرکەوتووە کە ٦٥٪ی ئەم کۆمپانیایانە بە کردەوە تۆڕی ئینترانێتییان هەیە، هەرچەندە ئەمە تۆڕێکی نوێ و خێراو ڕێکوپێکە لە بواری ئاڵوگۆڕکردنی زانیاری لەناو دەزگایەکدا، ئەوا هەندێ خەڵک گلەییان لەسەربەخۆیی سیستەمی ئینترانێت هەیە کە خەڵکانی دەرەوە زانیارییان لەبارەی ناوخۆی کۆمپانیاکانەوە نییە، لە کاتێکدا هەندێ کەسی دی سەرکەوتنی هەر پرۆژەیەک لە پێوەندی و پێوەندیکردنی بەردەوامی ئەو پرۆژەیەدا دەبینن لەگەڵ کڕیارەکانیدا.
بە گوێرەی ئەو بۆچوونە ئینترانێت پێویستە پێوەندی لەگەڵ کەسانی دەرەوەدا هەبێ، کەسانێ کە پێوەنددارن بەو دەزگایەو پێویستە هەردوولا ئاگایان لە بەڕێوەچوونی ناو ئەو دەزگایە هەبێ، بەم شێوەیەش تۆڕێکی نوێ هاتە ئاراوە کە تۆڕی (ئیکسترانێت)ە، بە واتای هەبوونی پێوەندی لە نێوان دەزگایەک لەلایەک و کڕیارو هاوبەشەکانی لەلایەکی تر، کەوابوو ئیکسترانێت ئەڵقەی پێوەندییە لەنێوان (ئینتەرنێتی گشتی و ئینترانێتی تایبەت)دا، کە بوار دەدات بە خەڵکانی بەشدار لە دەزگایەکدا زانیاری وەربگرن لەو دەزگایە و ئاگاداری کاروبارەکانی بن، بەڵام بوار بە خەڵکانی تر نادات بگەنە ئەو زانیاریانە یان بڕێک لەو زانیاریانە، کەواتە ئیکسترانێت تۆڕێکی تایبەتە کە ئینتەرنێت و ئامرازەکانی پێوەندیکردنی گشتی بەکاردێنێ بۆ ئەوەی هەندێ لە زانیاری دەزگایەک بەشێوەیەکی دڵنیایانە و نهێنی بداتە خەڵکانێکی دەرەوەی ئەو دەزگایە. بەم شێوەیە دەتوانرێ فرمانی کڕینی دراوەکان و نمایشکردنی بەرهەمە تایبەتییەکان و ئامادەسازی بۆ کۆبوونەوەکان و پیشاندانی دواترین هەواڵ بدرێ بەشێوازێک کە لەوەوپێش بواری پێ نەدرابێ. کەواتە (تۆڕی ئیکسترانێت) بۆتە ئامرازێکی خێراو ئاسان و کەم خەرج بۆ زانینی زانیارییەکان لەهەر کات و شوێنێکدا بێ، کە هۆیەکانی پێوەندیکردن لەنێوان کۆمپانیا و خەڵکانی دەرەوەیدا هەبێ.

سەرچاوە:
العولمة الاعلامية، د. موئەیەد عەبدولجەبار ئەلحەدیسی، عەممان، ٢٠٠٢.